

Substantiveness of the right to a fair trial

Субстантивність права на справедливий судовий розгляд

Nataliia Sakara

Key words:

right of fair trials, classification of human rights, nature of the right to a fair trial, substantiveness, substantive right.

Ключові слова:

право на справедливий судовий розгляд, класифікація прав людини, природа права на справедливий судовий розгляд, субстантивність, субстантивне право.

Вступ. Судово-правова реформа, що триває зараз в Україні, спрямована на нормативне врегулювання процесуальних механізмів, які мають забезпечити ефективний, справедливий, неупереджений і своєчасний захист прав і свобод особи в суді або, іншими словами, наслідком її проведення має стати створення реальних умов для реалізації кожною особою у разі звернення до суду її права на справедливий судовий розгляд, закріпленого в п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (далі – ЄКПЛ). Наведене вимагає не лише відтворення вимог, які вже сформульовані в рішеннях Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) у тлумаченні п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, але й усвідомлення сутності цього права задля упередження його порушення у випадках, які ще не аналізувалися ЄСПЛ, але можуть створювати його потенційне порушення.

Стан дослідження. Незважаючи на те, що дослідженню різних аспектів права на справедливий судовий розгляд присвячено чимало праць вітчизняних і зарубіжних науковців (С.Ф. Афанасьєв, О.А. Банчук, Д. Гом'єн, В.В. Городовенко, Л. Зваак, М.Л. Ентін, В.В. Комаров, Р.О. Куйбіда, Л. Лукайдес, Н. Моул, Т.М. Нешатаєва, М. Погорецький, О.Б. Прокопенко, О.І. Рабцевіч, М. де Сальвіа, О. С. Ткачук, К. Харбі, Д. Харіс, Т.А. Цувіна, С. Шевчук), його правовій природі не приділялося достатньо уваги.

Саме тому **метою статті** є з'ясування сутності права на справедливий судовий розгляд.

Виклад основного матеріалу. У літературі існує чимало класифікацій прав людини за різними критеріями, однак загально визнаним є розподіл усіх прав за змістом потреб, які ними забезпечуються. Щодо місця права на справедливий судовий розгляд у цій системі єдиного погляду не існує. Так, безсумнівно є неможливість включення цього права до групи економічних, соціальних, культурних і екологічних прав. Деякі науковці його відносять до групи політичних¹ або громадянських² прав з урахуванням того, що ці права розуміються як такі, що не потребують для своєї реалізації певного рівня економічного розвитку, оскільки вони, в більшості випадків, розглядаються як особисті права, або взагалі не включають його до жодної групи прав і розглядають як юридичну гарантію реалізації і захисту інших прав³. Крім того, в літературі можна зустріти пропозиції виділяти групу процесуальних прав⁴, до яких і має включатися право на справедливий судовий розгляд⁵, або вважати останнє процесуальним правом-гарантією⁶.

Вбачається, що у визначенні правової природи права на справедливий судовий розгляд необхідно виходити з того, що воно є конвенційним правом, у зв'язку з чим слід враховувати підхід, запропонований ЄСПЛ.

¹ Кушніренко О.Г., Слінько Т.М. Права і свободи людини і громадянина: навч. посіб. Х.: Факт. 2001. С. 87–88.

² Мушак Н.Б. Концептуальні підходи до класифікації прав людини в умовах глобалізаційних процесів. Часопис Київського університету права. 2011. № 2. С. 298.

³ Рабінович П.М., Хавронюк М.І. Права людини і громадянина: навч. посіб. К.: Атіка, 2004. С. 269–271.

⁴ Антонович М. Україна в міжнародній системі захисту прав людини: монографія. К.: KM Academia. 2000. С. 138.

⁵ Прокопенко О.Б. Право на справедливий суд: концептуальний аналіз і практика реалізації. Х.: Вид-во «Фінн». 2011. С. 62–63.

⁶ Бондарь Н.С. Власть и свобода на весах конституционного правосудия: защита прав человека Конституционным Судом Российской Федерации. М.: ЗАО «Юстицинформ». 2005. С. 522–570.

Останній всі права, закріплені в ЄКПЛ, поділяє на дві групи: substantive (матеріальні) та procedural (процесуальні)⁷. У науці такий розподіл проводиться за критерієм призначення прав⁸. Він існує паралельно з класифікацією прав людини за змістом потреб. Традиційно матеріальні права протиставляються процесуальним⁹, хоча й визнається, що галузі матеріального й процесуального права взаємопов'язані та впливають одна на одну¹⁰. У зв'язку з цим достатньо логічною є пропозиція класифікацію прав людини на громадянські, політичні та інші права застосовувати лише щодо субстантивних прав¹¹. На наш погляд, вона потребує деякого уточнення з урахуванням змісту та специфіки перекладу поняття «substantive rights» з англійської мови. Так, зазначене словосполучення, за загальним правилом, перекладається суто як «матеріальні права (на відміну від процесуальних)», натомість сама по собі категорія «substantive» має декілька значень: 1) такий, що стосується сутності (на відміну від форми), значний, істотний; 2) матеріально-правовий; 3) основний; 4) самостійний, незалежний; 5) реальний, існуючий, дієвий¹². У тлумачних словниках поняття «субстантивний» розкривається як такий, що «діє без допомоги інших, незалежний»¹³, «співвідноситься з іменником: субстанція, пов'язаний із ним»¹⁴, а не лише ототожнюється з «матеріальним». Виходячи з цього, вважаємо, що категорія «субстантивні права» не може зводитися суто до «матеріальних прав», а поділ прав на особисті (громадянські), політичні, економічні, соціальні, культурні, екологічні має застосовуватися лише щодо групи матеріальних прав.

Нині в літературі не існує єдиної думки, що слід розуміти під категорією «субстантивний». У більшості випадків, як вже зазначалося, воно ототожнюється з «матеріальним», тобто субстантивні права використовуються як синонім матеріальних¹⁵. Можна віднайти й дещо інші інтерпретації. Так, О.С. Ткачук підкреслює самодостатність права на справедливий судовий розгляд, що впливає з того факту, що ЄСПЛ визнає його порушення безвідносно до того, чи були порушені інші матеріальні права, закріплені ЄКПЛ. Крім того, важливим у цьому аспекті є те, що права на розгляд справи та виконання рішення в розумний строк можуть бути самостійними об'єктами судового захисту в контексті п. 1 ст. 6 та ст. 13 ЄКПЛ, що дозволяє говорити про певну субстантивізацію права на справедливий судовий розгляд у практиці ЄСПЛ¹⁶. Таким чином, субстантивність права пов'язується автором із його самостійним статусом, тобто незалежністю від інших прав і можливістю захисту.

О.М. Свириденко, аналізуючи особливості субстантивних правовідносин, дійшов висновку, що ними є такі правовідносини, які мають інтегративний характер і виникають на певних фазах між суб'єктами, що беруть участь у процедурі неспроможності (банкрутства). *Перша фаза* визначається наявністю приватних і публічних правовідносин між кредиторами та боржниками, що виникають на підставі судового рішення про юридичний факт стану банкрутства та (або) рішення уповноваженого органу. На цій стадії створюються необхідні організаційно-правові умови (передумови) для виникнення субстантивних правовідносин, що складаються надалі між кредитором і боржником. *Друга фаза* характеризується перетворенням приватно-правових і публічно-правових відносин у єдине публічне правовідношення, яке виникає внаслідок встановлення судом правомочності суб'єктів у процесі неспроможності (банкрутства) та визнання їх кредиторами¹⁷. Вбачається, що, виходячи з позиції автора, про «субстантивність» правовідносин може свідчити їх самостійність у поєднанні зі специфічним (приватним і публічно-правовим) характером, передумови їх виникнення певних організаційно-правових умов (передумов), спрямування на досягнення мети захисту прав.

⁷ Lautenbach G. The Concept of the Rule of Law and the European Court of Human Rights. Oxford OUP. 2013. P. 174.

⁸ Смородинський В.С. Концепт прав людини в сучасній юриспруденції. Формування європейського правового простору: історія і сучасність: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 20 трав. 2011 р. / Національна академія правових наук України, НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування, Національний університет «Юридична академія України ім. Я. Мудрого». Х.: НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування. 2011. С. 20.

⁹ Thurman W. Arnold The Role of Substantive Law and Procedure in the Legal Process. Harvard Law Review. 1932. Vol. XLV. № 4. P. 639, 643–644.

¹⁰ Юков М.К. Связи норм гражданского и гражданского процессуального права. Вопросы развития и защиты прав граждан: межвуз. темат. сб. / отв. ред. Р.Е. Гукасян. Калининград: Калинингр. гос. ун-т, 1977. С. 66–75.

¹¹ Ткачук О.С. Проблеми реалізації судової влади у цивільному судочинстві: монографія. Х.: Право, 2016. С. 129.

¹² Пивоваров А.Г. Большой англо-русский словарь. Более 50 000 слов и выражений. М.: Изд-во «Экзамен», 2003. С. 769.

¹³ Толковый словарь Ушакова. URL: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ushakov/1046486>.

¹⁴ Толковый словарь Ефремовой. URL: <https://www.efremova.info/word/substantivnyj.html#WiuKn54jHIU>.

¹⁵ Темирбеков Ж.Р. Некоторые особенности понимания верховенства права в конституционной теории США. Право и государство. 2015. № 1 (66). С. 53–54.

¹⁶ Ткачук О.С. Проблеми реалізації судової влади у цивільному судочинстві: монографія. Х.: Право, 2016. С. 130.

¹⁷ Свириденко О.М. Субстантивные правоотношения как составная часть концепции несостоятельности (банкротства). Современное право. 2010. № 11. С. 76–77.

Дещо інший аспект субстантивності виділяє С.А. Савченко. Досліджуючи механізм взаємодії міжнародного та національного права, автор зазначає, що в правозастосовному процесі він, тобто конституційний процес, є погодженням взаємодії двох систем, спрямованих на врегулювання одних і тих самих відносин. Це істотно розширює саме поняття конституційного процесу, що включає врегулювання правових процедур, які дозволяють гарантувати взаємодію норм міжнародного та національного законодавства з метою формування єдиної несуперечливої правової системи. На його думку, вбачається можливим визначити цю частину як конституційний субстантивний процес, який визначає універсальні процедури й умови взаємодії міжнародних і національних інститутів¹⁸. З наведеного випливає, що субстантивність пов'язується науковцем із взаємодією норм міжнародного та національного права на паритетних засадах.

Певною мірою всі попередні підходи знайшли своє відтворення в позиції Т.В. Сахнової, яка обґрунтовує, що право на судовий захист є субстантивним процесуальним правом. На її думку, нові «взаємовідносини» субстантивного та процесуального стали можливими одночасно з усвідомленням значимості глобалізації для розвитку процесуального права. Автор зазначає, що, не втрачаючи свого національного коріння, зазначене право стало загальноновизнаючою гуманітарною цінністю. Водночас ідеться не про якусь «наднаціональну» процедуру контролю, а, в першу чергу, про «горизонтальне сприйняття національним механізмом судового захисту загальноновизнаних міжнародних принципів і вимог у сфері судового захисту». Цивілістичний процес, який розуміється як право на судовий захист, має власні, субстантивні цінності, нехтування якими дезавує правосуддя та може стати предметним приводом до процесу щодо захисту права на судовий захист (предметний прояв субстантивності права на судовий захист). Порушення субстантивної процедурної складової частини, яка становить право на судовий захист, може стати приводом для процесу перегляду такої, що набула законної сили, судової постанови за такою новою обставиною, як встановлення ЄСПЛ порушення положень ЄКПЛ під час розгляду судом конкретної справи, у зв'язку з прийняттям рішення, за яким заявник звернувся до ЄСПЛ. Процесуальна субстантивність цього права демонструється всім процесом його реалізації в процесі. «Лакмусовим папером» прояву елементів субстанціоналізації права на судовий захист стають процесуальні способи його забезпечення – шляхом перевірки судових постанов в інстанційному порядку. Процесуальне право перестає бути правом «формальним»; протиставлення субстантивного та процесуального вже не є актуальним; субстантивність процесуального набуває зримий законодавчий і правозастосовний вигляд. Субстанціоналізація права на судовий захист передбачає подальший розвиток приватноправових методів у цивілістичному процесі – та не лише для посилення «примирливих» начал (розвиток примирливих і погоджувальних процедур). Для майбутньої процесуальної форми принципово важливим вважаємо формування нового типу взаємовідносин у системі «сторони – суд», котрі будувалися б не на контр-становищі сторін і суду, а на їх взаємодії в процесуальному просторі¹⁹.

Європейська комісія за демократію через право (Венеціанська комісія), готуючи доповідь щодо верховенства права, яка була затверджена на 86-й пленарній сесії 25–26 березня 2011 р., на підставі аналізу практики ЄСПЛ також використовувала, на наш погляд, категорію «субстантивний» у декількох значеннях. По-перше, за його допомогою підкреслювався основоположний характер принципу верховенства права, яким пронизані всі статті ЄКПЛ. По-друге, ним характеризувалися поняття, до змісту яких серед іншого включається «дотримання основних прав», які стоять в одному ряду з офіційними (верховенство права) та специфічними для права Європейського Союзу поняттями (справедливе застосування закону, ефективне користування правами на підставі законодавства Європейського Союзу, повага до законів і навіть боротьба з корупцією), або, іншими словами, аксіоматичні поняття. По-третє, в доповіді наявне посилання на існування субстантивного тлумачення терміна «Rechtsstaat» як у доктрині конституційного права Німеччини, так і в практиці Конституційного суду, тобто самостійного. По-четверте, ця категорія використовувалася як синонім матеріального²⁰.

Аналіз наведених позицій дає можливість дійти висновку, що категорія «субстантивний» частіше за все використовується для підкреслення особливості того чи іншого правового явища через призму його сутності у разі, якщо останню не можна однозначно охарактеризувати, використовуючи вже сталі поняття, не сформувавши антиномію. Останнє відбувається внаслідок існування дихотомії понять, поєднання

¹⁸ Савченко С.А. Процесс взаимодействия норм и принципов международного и национального права. Вестник Московского университета МВД России. 2010. № 3. С. 154.

¹⁹ Сахнова Т.В. Право на судебную защиту как субстантивное процессуальное право: эффект глобализации. Вестник гражданского процесса. 2014. № 3. С. 11–25.

²⁰ Европейская комиссия «За демократию через право» (Венецианская комиссия). Доклад о верховенстве права. Венеция, 25–26 марта 2011 г. URL: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev-rus](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev-rus).

яких неможливе. Враховуючи специфіку права на справедливий судовий розгляд, вбачається, що останнє доцільно визначати як субстантивне право.

Субстантивність права на справедливий судовий розгляд проявляється в такому. По-перше, воно належить до фундаментальних прав людини²¹, тобто прав, які належать людині від народження, позаяк вона – людина, впливає з її природи та пов'язане з нею, й у цьому сенсі є невідчужуваним і невід'ємними протягом життя людини. Остання не може бути позбавлена цього права та свавільно (диспропорційно) обмежена державою щодо його реалізації²², тим більше, що воно є складовим елементом принципу верховенства права. Водночас це право за своєю природою не є негативним²³, як всі фундаментальні права, оскільки покладає на державу позитивні зобов'язання щодо створення належних умов для його реалізації (утворення судів, що відповідають вимогам незалежності та неупередженості, запровадження справедливої та публічної судової процедури тощо). ЄСПЛ виходить із того, що це право за своєю природою не є абсолютним; обмеження, що можуть запроваджуватися державою, не повинні позбавляти особу взагалі права на захист такою мірою, щоб воно суперечило самій суті цього права; вони повинні переслідувати правомірну мету, тож має існувати пропорційне співвідношення між вжитим засобами та цією метою.

По-друге, право на справедливий судовий розгляд з'явилося як національне право, тобто право, що визнавалося та гарантувалося на рівні окремих країн. Однак подальші міжнародні та регіональні інституціоналізації призвели до набуття ним статусу наднаціонального, внаслідок чого виникли зобов'язання щодо його імплементації, тобто спостерігається висхідна та низхідна інтернаціоналізації, результатом яких є формування універсального стандарту прав людини, який знаходить своє остаточне закріплення в національних правопорядках як на конституційному, так і галузевому рівнях. Положення, що включаються до його змісту, є відносно визначеними, оскільки ЄСПЛ у своїй діяльності застосовує автономне й еволюційне тлумачення норм ЄКПЛ і, незважаючи на принцип субсидіарності, який є основоположним у діяльності ЄСПЛ, саме останній визначає процесуальні вимоги, яких мають дотримуватися національні судові органи під час розгляду та вирішення справ, тобто похідним чином «формулює» зміст процесуальних прав, незалежно від їх визнання в національному законодавстві, які впливають або іншим чином пов'язані з правом на справедливий судовий розгляд.

По-третє, незважаючи на те, що право на справедливий судовий розгляд сформульовано як суб'єктивне право, його також слід ідентифікувати як «сучасну складену» аксіому цивільного процесуального права, яка є очевидною істиною та має сприйматися як беззаперечна правова цінність. У її основу були покладені такі істини: «там де є право, там є і його захист», «вислухати дві сторони», «право бути вислуханим і право бути почутим», «про те, що суддя розглянув, він повинен винести рішення», «правосуддя повинно бути не тільки здійснено, але і має бути видно, що воно здійснено», «дія судді, яка не входить до його компетенції, є нікчемною», «суддя повинен бути неупередженим», «кожен позов (скарга) обмежений межами визначеного часу», які зазнали сучасної обробки, були об'єднані «в одне ціле» та відтворені у відповідній правовій конструкції.

По-четверте, право на справедливий судовий розгляд є процесуальним правом, оскільки відповідно до нього кожна особа повинна мати можливість ініціювати судовий розгляд справи щодо своїх цивільних прав і свобод та отримати справедливий і ефективний судовий захист, а держава зобов'язана створити відповідні умови для реалізації цієї можливості. Способами його забезпечення є перевірка судових рішень вищими судами або, іншими словами, перевірка дотримання цього права під час розгляду та вирішення справ і ухвалення судових рішень, водночас, як зазначається в літературі, процесуальні права – право на забезпечення матеріальних прав процедурами їх реалізації – вимагають від адресата прав встановлення ефективних механізмів та інструментів такого забезпечення (держава – через законодавство, судову практику, зокрема визнання прецедентів захисту матеріальних прав ЄСПЛ), а матеріальні – всі права людини, визнані міжнародною цивілізованою спільнотою як основоположні²⁴. Однак, як уже зазначалося,

²¹ Сакара Н.Ю. Вплив фундаменталізації прав людини на становлення права на справедливий судовий розгляд. Проблеми законності. 2017. Вип. 138. С. 43–54.

²² Шевчук С. Судовий захист прав людини: Практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції. К.: Реферат, 2007. С. 13–14.

²³ Прокопенко О.Б. Право на справедливий суд: концептуальний аналіз і практика реалізації: Х: Видавництво «ФІНН», 2011. С. 63.

²⁴ Смородинський В.С. Концепт прав людини в сучасній юриспруденції. Формування європейського правового простору: історія і сучасність: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 20 трав. 2011 р. / Національна академія правових наук України, НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування, Національний університет «Юридична академія України ім. Я. Мудрого». Х.: НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування, 2011. С. 20.

це право є фундаментальним, тобто основоположним. Крім того, окремі складові частини цього права (право на розгляд справи та виконання рішення в розумний строк) вже визнаються в національних правових порядках самостійними об'єктами судового захисту, що дає підстави говорити про його «матеріалізацію» та можливість за певних умов віднесення до матеріальних прав.

Висновки. На підставі викладеного, на наш погляд, право на справедливий судовий розгляд слід визначати як субстантивне право, таким чином підкреслюючи поєднання в його сутності проявів фундаментального права, з якого одночасно випливають позитивні зобов'язання держави щодо створення умов для його забезпечення; національного та наднаціонального характеру, в т. ч. втручання ЄСПЛ у визначення змісту процесуальних прав, пов'язаних із ним, незалежно від їх визнання на національному рівні; суб'єктивного права й аксіоми, а також процесуального та матеріального характеру.

Анотація

У статті автором запропоновано новий підхід до розкриття сутності поняття «субстантивний», який не зводиться лише до отождолення його з «матеріальним». У зв'язку з цим право на справедливий судовий розгляд характеризується як субстантивне право, оскільки його особливості розкриваються за допомогою дихотомічних категорій.

Summary

In the article, the author proposed a new approach to the disclosure of the essence of the concept of "substantive", which does not reduce only to its identification with the "material". In this regard, the right to a fair trial is characterized as a substantive right, since its features are disclosed through dichotomous categories.

Використана література:

1. Кушніренко О.Г., Слінько Т.М. Права і свободи людини і громадянина: навч. посіб. Х.: Факт, 2001. 440 с.
2. Мушак Н.Б. Концептуальні підходи до класифікації прав людини в умовах глобалізаційних процесів. Часопис Київського університету права. 2011. № 2. С. 298–301.
3. Рабінович П.М., Хавронюк М.І. Права людини і громадянина: навч. посіб. К.: Атіка, 2004. 464 с.
4. Антонович М. Україна в міжнародній системі захисту прав людини: монографія. К.: KM Academia, 2000. 262 с.
5. Прокопенко О.Б. Право на справедливий суд: концептуальний аналіз і практика реалізації. Х.: Вид-во «Фінн», 2011. 248 с.
6. Бондарь Н.С. Власть и свобода на весах конституционного правосудия: защита прав человека Конституционным Судом Российской Федерации. М.: ЗАО «Юстицинформ», 2005. 780 с.
7. Lautenbach G. The Concept of the Rule of Law and the European Court of Human Rights. Oxford: OUP. 2013. 272 p.
8. Смородинський В.С. Концепт прав людини в сучасній юриспруденції. Формування європейського правового простору: історія і сучасність: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 20 трав. 2011 р. / Національна академія правових наук України, НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування, Національний університет «Юридична академія України ім. Я. Мудрого». Х.: НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування. 2011. С. 17–20.
9. Thurman W. Arnold The Role of Substantive Law and Procedure in the Legal Process. Harvard Law Review. 1932. Vol. XLV. № 4. P. 617–647.
10. Юков М.К. Связи норм гражданского и процессуального права. Вопросы развития и защиты прав граждан: межвуз. темат. сб. / отв. ред. Р.Е. Гукасян. Калининград: Калинингр. гос. ун-т, 1977. С. 66–75.
11. Ткачук О.С. Проблеми реалізації судової влади у цивільному судочинстві: монографія. Х.: Право, 2016. 600 с.
12. Пивоваров А.Г. Большой англо-русский словарь. Более 50 000 слов и выражений. М.: Изд-во «Экзамен», 2003. 864 с.
13. Толковый словарь Ушакова. URL: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ushakov/1046486>.
14. Толковый словарь Ефремовой. URL: <https://www.efremova.info/word/substantivnyj.html#.WiuKn54jHIU>.
15. Темирбеков Ж.Р. Некоторые особенности понимания верховенства права в конституционной теории США. Право и государство. 2015. № 1 (66). С. 51–56.

16. Свириденко О.М. Субстантивные правоотношения как составная часть концепции несостоятельности (банкротства). Современное право. 2010. № 11. С. 76–77.
17. Савченко С.А. Процесс взаимодействия норм и принципов международного и национального права. Вестник Московского университета МВД России. 2010. № 3. С. 153–156.
18. Сахнова Т.В. Право на судебную защиту как субстантивное процессуальное право: эффект глобализации. Вестник гражданского процесса. 2014. № 3. С. 11–25.
19. Европейская комиссия «За демократию через право» (Венецианская комиссия). Доклад о верховенстве права. Венеция, 25–26 марта 2011 г. URL: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev-rus](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev-rus).
20. Сакара Н.Ю. Вплив фундаменталізації прав людини на становлення права на справедливий судовий розгляд. Проблеми законності. 2017. Вип. 138. С. 43–54.
21. Шевчук С. Судовий захист прав людини: Практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції. К.: Реферат, 2007. 848 с.

Nataliia Sakara,

*Candidate of Law Sciences, Associate Professor,
Civil procedure department
Yaroslav Mudryi National Law University*